

Från hotat

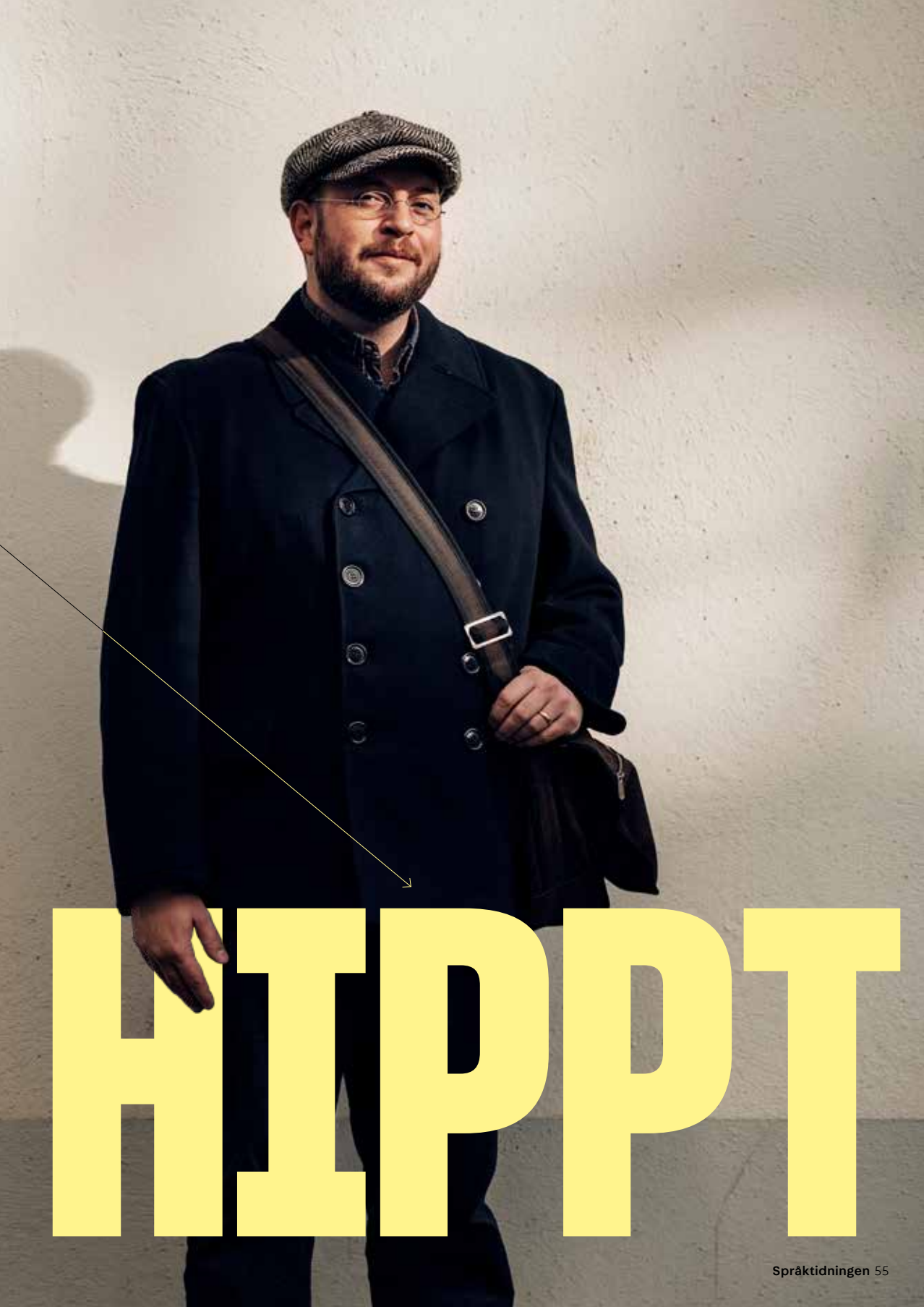
Flera miljoner jiddischtalare
mördades under andra världskriget.
Men med hjälp av populärkultur
och politiska åtgärder växer nu
intresset för språket.

TILL

Av **MADELEINE JOSTEDT ULRICI**

Foto **SAMUEL UNÉUS**

HIPPT

M

ED SINA DISKRET invävda vardagsuttryck på New York-jiddisch har tv-serier som *Seinfeld*, *Simma lugnt*, *Larry* och *Sex and the city* roat publiken ända sedan 1980-talet. Men 2019 dök det upp något helt nytt på våra svenska skärmar. Fjärran från profan situationskomedi, vågade sexscener och lätt-smälta vardagsförlopp med hög igenkänningsfaktor tog Netflix hyllade serie *Shtisel* en hel värld med storm.

Den hebreisk-jiddischspråkiga familjesagan om en missförstådd konstnärssjäl i Jerusalems ortodoxa kvarter Geula såldes till 31 länder och recenserades i världens främsta medier. Diskuterades, debatterades, kommenterades och analyserades. I Israel syntes seriens rollfigurer överallt. Där supermodellen Bar Refaelis lättklädda uppenbarelse annars hägrade över motorvägen var plötsligt skäggiga rabbiner och perukprydda hemmafruar storskrämsstoff. Det gick till och med så långt att *Shtisel*-uttryck på jiddisch var ett

Succéserien *Shtisel* utspelar sig i Jerusalems ortodoxa kvarter.

säkert kort för omedelbar hipp-status, vittnade Renee Ghert-Zand om i tidningen *The Forward*.

Några år senare släppte Netflix sin första huvudsakligen jiddischspråkiga serie, *Unorthodox*, baserad på Deborah Feldmans självbiografi med samma namn. Och i Göteborg öppnade en judiskinspirerad bistro, *Bar Shtisel*, i Majorna så sent som i somras.

KAN DET VARA så att Sveriges minsta officiella minoritetsspråk äntligen börjar ta tillbaka ett fragment av den status det en gång hade? Före Förintelsen var jiddisch det tredje största germanska språket i världen och talades från Litauen till Svarta havet av mellan 11 och 13 miljoner människor. Av dessa mördades omkring fem miljoner under andra världskriget. En majoritet av de totalt sex miljoner judar som dödades av den nazistiska regimen var alltså jiddischtalare.

Hur många som talar jiddisch i Sverige i dag är osäkert. Det

finns uppgifter om allt från 250 till 3 000 personer som behärskar språket i varierande grad. Majoriteten av dem är överlevare från Förintelsen och deras barn.

Jiddisch har dock talats i Sverige sedan 1600-talet. Språket blev vanligare under tidigt 1900-tal när jiddischtalande från Ryssland invandrade till Sverige.

SYLVIA SAUTER föddes 1951 i Stockholm av judiska föräldrar från Łódź i Polen som hade kommit till Sverige efter andra världskriget. De talade jiddisch hemma, skickade dottern till judiska Hillelskolan och såg till att hon lärde sig det hebreiska alfabetet, vilket används i jiddisch. Men utan uppmuntran utifrån var det svårt att hålla liv i språket, som inte sågs på med särskilt blida ögon av omgivningen:

– Det hette inte ens jiddisch – man sa judiska – och hade ingen status över huvud taget, berättar Sylvia Sauter. Man skämdes över att tala det, särskilt när man såg ut som man gjorde. Det var väldigt →

Foto: Ohad Romano/Netflix

**FAVORITER
PÅ JIDDISCH:**

נודניק,
"nudnik"

Ensom tjarar, gnatar
och inte släpper
taget. Egentligen
träkmåns men det
används inte så utan
mer som *nagging* på
engelska.

האק ניט קיין טשיניק,
"hack nischt kajn
tjanjick"

Ungefär 'prata inte
dumheter' men
ordagrant 'hacka inte
på tekannan'

SYLVIA SAUTER

”Min jiddisch var
ju ett barns språk,
en *köksjiddisch*”

**FAVORITER
PÅ JIDDISCH:**

מאכערײַקע,
"makherayke"
'mojäng'

שלאָף גיכער, מיר דארפן
דעם קיש,
"shlof gikher, mir
darfn dem kishn"
'sov fortare, vi
behöver kudden'

JEAN HESSEL

”Lärandet går av sig själv
när man vill och
är *intresserad*”

få som hade mörkt hår, mörka ögon och såg så annorlunda ut i Sverige på 1950-talet.

Inte bara i Sverige var jiddisch marginaliserat. De öst- och centraleuropeiska överlevarna hade svårt att förmedla både språk och kultur till nästa generation i diasporan. Till och med i Israel tog man avstånd ifrån jiddisch – en hållning som landsfadern David Ben-Gurion tryckte särskilt på.

LIZZIE OVED SCHEJA, grundare av och direktör för föreningen Judisk kultur i Sverige, är född i Israel under tidigt 1970-tal av irakisk-judiska föräldrar. Deras modersmål var arabiska och prioriteten för dem – liksom för de flesta andra invandrare i landet – var att lära sig och sina barn hebreiska, inte jiddisch:

– Vi var oerhört stolta över att vara födda i Israel, berättar Lizzie Oved Scheja. Vi var starka, solbrända, vi var *sabra*, 'kaktus', som man kallar infödda israeler, säger hon och syftar på bilden av hur en kaktus växer i en öken av synbarligen ingenting – och på samma sätt skapades Israel som land ur ingenting.

– Oavsett vilka språk eller dialekter som talades hemma skämdes man över dem. Efternamn som lät utrikiska byttes ofta ut mot hebreisk klingande varianter. Jiddisch var någonting som talades i enklaver, av äldre personer sinsemellan på en parkbänk under eftermiddagarna eller kanske hemma hos kompisar där det talades inom familjen. Man tyckte att det lät konstigt, att det var attraktivt och hörde till det

FAKTA OM JIDDISCH

→ Jiddisch har talats i omkring tusen år. Språket tros ha uppstått i Rhen- och Moseldalarna, i ett område som i judisk litteratur kallas *Loter*. Det formades under loppet av några århundraden i ett germanskt och romanskt språkområde.

→ I Östeuropa var hebreiska reserverat för utövningen av religion. Jiddisch var däremot det judiska vardagsspråket och kom

att spela en central roll i bildandet av en sekulär judisk kultur.

→ Medeltidsjiddisch innehöll fler hebreiska och arameiska ord än dagens jiddisch. Likaså var det romanska inslaget mer framträdande. Tyskan dominerade och språket kallades fram till medeltiden för *tajtsch*, en variant av *deutsch*.

→ Jiddisch härör till cirka två tredjedelar från medelhögtyskan. Resten av ordförrådet bidrar i lika delar hebreisk-

arameiskan och slaviska språk med – förutom inflytandet från romanska och andra germanska språk.

→ I den germanska språkfamiljen utgör jiddisch ett slags länk mellan de nordgermanska språken (där exempelvis svenska ingår) och de västgermanska språken (där exempelvis tyska ingår).

→ Det äldsta fullständiga jiddischmanuskriptet är ett medicinskt dokument som dateras till 1396 och kommer från Köln.

förgångna, som något vi unga israeler inte berördes av.

I dag handlar en del av Lizzie Oved Schejas arbete om att främja jiddischkulturens återväxt i Sverige. Det finns ett välutvecklat samarbete med Jiddischsällskapet i Stockholm, där man bland annat driver en gemensam filmfestival, gör utställningar och bjuder in till författarsamtal. Man har till och med spelat Samuel Beckett på Dramatens stora scen på jiddisch.

– Det var otroligt känslösamt, minns Lizzie Oved Scheja. Ett historiskt ögonblick och en tydlig markering från samhällets sida att jiddisch – ett språk som var i princip utrotat – fick talas på nationalscenen.

JIDDISCHKULTURENS guldålder började under tidigt 1900-tal, nådde sin kulmen under mellankrigstiden och

krossades totalt av Förintelsen, vars efterdyningar i mångt och mycket har präglat dagens jiddischkultur. Men Lizzie Oved Scheja tror att det är viktigt att lyfta fram den sekulära delen av jiddisch i sin egen rätt:

– Det är en otroligt rik kultur och ett fräckt, kaxigt språk med oändliga nyanser och variationer. *Sassy*, som man hade sagt på engelska! Det handlar också om ett kollektivt medvetande och minne som binder samman judiska personer. Vi känner igen varandra genom jiddisch, relaterar till det och omfamnar det, oavsett vad det har haft för närvaro i ens enskilda liv.

ATT JIDDISCH år 2000 fick status som nationellt minoritetsspråk i Sverige har haft stor betydelse för dess överlevnadsmöjligheter. →

I och med samhällets ansvar att skydda och främja språket ökade de offentliga satsningarna markant. Plötsligt flögs jiddischförfattare och historiekexperter in från hela världen, jiddischtalande skådespelare från New York gästade Stock-

duktioner, varav den senaste, *Ett drömspel/A troimshpil* av August Strindberg, spelas på Strindbergs intima teater under hösten. Och fler än bara jiddisch-entusiaster fyller platserna i salongen, berättar Sylvia Sauter:

svensk ordbok. Själv har han ingen judisk bakgrund, utan kom att intressera sig för språket på eget bevåg som tonåring hemma i Östersund. I brist på lärare löste han studierna på egen hand och började med att parallellläsa Heinrich Heines *Atta Troll* på jiddisch respektive svenska, för att sedan gå vidare till dagstidningar och annan litteratur.

– *Dos lernen geyt*, skrattar han. Lärandet går av sig själv när man vill och är intresserad. Men mitt egentliga universitet har varit att delta i föreningslivet och träffa folk.

Även om samhällets insatser har stor betydelse menar Jean Hessel att vissa delar behöver ske naturligt, genom direktöverföring mellan generationer. Han drar en parallell till iriska, där studier har visat att språket lättare överförs till tredje snarare än andra generationen.

– Barn vill sällan prata iriska med mamma och pappa men med mormor går det bra! Det här är något som samhället inte kan göra. Det behövs självständiga kanaler mellan generationerna.

EN SOM INSPIRERATS av sin morfars judiska bakgrund, haft modersmålsundervisning i skolan i jiddisch, planerar att ta sig an den nya grundkursen vid Lunds universitet och hoppas undervisa i det själv framöver är Simon Sandblom, 18 år. Hans morfar är amerikansk jude av central- och öst-europeiskt ursprung och kom till Sverige på 1960-talet.

– Jag är inte religiös men tyckte det var kul att känna en koppling till min judiska sida, berättar Simon Sandblom. →

”Barn vill sällan prata iriska med mamma och pappa men med mormor går det bra!”

holm, det hölls seminarier och man kunde med tiden få modersmålsundervisning i jiddisch i skolan, oavsett tidigare kunskaper eller bakgrund.

Men trots att Sylvia Sauter var nyfiken på att återupptäcka sitt ursprung beskriver hon ett motstånd till att engagera sig aktivt i jiddischkretsar till en början.

– Min jiddisch var ju ett barns språk, en köksjiddisch. Jag kände mig främmande inför hela idén. Men det första seminariet jag gick på förändrade allt – jag kallar det mitt skrottseminarium, för jag har aldrig skrattat så mycket i mitt liv. Jag hade heller inte hört den sortens jiddisch sen mina föräldrar levde. Det tog lite tid innan jag vågade börja prata det själv.

Snart lärde hon känna andra jiddischtalande och berikade både språk och vänkrets med nya intryck och influenser. Hon gick på workshoppar i jiddischteater och var med när ett amatorteatersällskap tog form. Till dags dato har Teater Amatören satt upp sju pro-

– De flesta som kom hade faktiskt inte någon koppling alls till judisk kultur eller jiddisch utan snarare till Strindberg eller till Intiman. Det är så klart roligt att nå ut till fler – och viktigt!

MYCKET PEKAR PÅ att intresset för jiddisch ökar i Sverige. I höst startade Lunds universitet en grundkurs i jiddisch för lärare – en säkert välkommen avlastning för den i dagsläget enda utbildade jiddischläraren i landet. Även ett nytt statligt språkcentrum för minoritetsspråken, däribland jiddisch, är under uppbyggnad.

– Arbetet på ett språkcentrum syftar till det som brukar kallas revitalisering av språk, berättar Jean Hessel, språkvårdare i jiddisch på Språkrådet vid Institutet för språk och folkminnen. Det innebär att språkets överlevnadschanser ökar genom att nya talare tillkommer eller genom att talare som har lite kunskap i språket lär sig mer.

Till Jean Hessels ansvar hör nyutgåvan av en jiddisch-

FAVORIT
PÅ JIDDISCH:

מענטש,
"mentsch"

En människa som
gör gott och som bryr
sig om andra. Ordet
har mer tyngd och
värde än ordet
Mensch (människa)
på tyska.

LIZZIE OVED SCHEJA

”Det är en otroligt
rik kultur och ett
fräckt, *kaxigt* språk”

FAVORITER PÅ JIDDISCH:

טאג־טעגלעך,
"tog-teglekh"
= 'vardaglig, alldaglig'

באַקן בייגלעך,
"bakn beyglekh"
= 'baka bagels'
(bildlig betydelse
'lata sig')

SIMON SANDBLOM

Efter ett inspirerande besök på Jiddischseminariet 2019 började Simon Sandblom och hans mamma studera jiddisch tillsammans på Paideia, Sveriges första folkhögskola med judisk profil. Året efter följde hans pappa – som inte har någon judisk koppling – i deras fotspår. I dag behärskar Simon Sandblom jiddisch väl och gör sitt bästa för att inspirera fler att lära sig språket.

– Jag är en hänsynslös propagandist och pratar om det med alla! Ju större intresset är, desto fler kommer lära sig jiddisch. Och då blir jag glad för då finns det fler att snacka med.

Morfar själv tycker att familjens engagemang är

toppen, men håller sig en bit från jiddischspråkandet.

– Det skulle han aldrig orka med – han jobbar för mycket! skrattar Simon Sandblom. Sen ligger kopplingen till jiddisch ganska långt tillbaka i tiden för honom, eftersom min familj var europeiska judar som kom till USA redan någon gång på 1800-talet.

TROTS ATT Sylvia Sauters föräldrar hade jiddisch som första språk fanns det hinder även hos dem för att tala det med barnbarnen.

– Min mamma ville kunna prata obehindrat med sina barnbarn och att de skulle förstå henne direkt. Eftersom jag inte hade kunnat förmedla jiddisch vidare till mina barn

på ett naturligt sätt valde hon i stället att tala svenska med dem.

I HUSHÅLLET Oved Scheja talas hebreiska för jämnan. Men Lizzie Oved Scheja gläds över det tydliga skifte man märker av hos den yngre generationen även i Israel i förhållande till jiddisch – inte minst tack vare serier som Shtisel och Unorthodox. Skulle hon höra ett samtal på jiddisch på ett kafé någonstans i världen gissar hon att hon skulle gå fram och hälsa.

– Jag skulle bli överraskad och jätteglad! skrattar hon.

Jean Hessel, Sylvia Sauter och Simon Sandblom ger samma svar med samma spontana entusiasm. De skulle bli glada, gå fram, hälsa och säga några ord, jiddischtalare emellan. Detsamma hade inte nödvändigtvis gällt om det hade rört sig om något annat språk, är de eniga om.

För med jiddisch är det någonting särskilt som binder människor samman. Vad det är kanske står att finna i Franz Kafkas berömda ord från talet i Prags stadshus 1912:

"(...) när jiddisch har tagit er i besittning och berört er – och jiddish är allt: orden, den chassidiska melodin och (...) dess själva väsen – glömmer ni era tidigare förbehåll.

Då skall ni känna gemenskapen i jiddisch, så stark att den skrämmer er, men inte mer av skräck för jiddisch, utan för er själva."

Madeleine Jostedt Ulrici är frilansjournalist.

Klimatet Kriget Pandemin Inflation Stigande räntor Valår 2022

Vart är vi på väg? Det enda vi med säkerhet kan säga är att omvärlden aldrig tidigare förändrats så snabbt som i vårt tidevarv. Vad gör det med människan? Vilka vägval gör vi och på vilka grundvalar?

På Novus är vi specialister inom undersökningar, men generalister när det kommer till vad vi undersöker. Det ger oss en holistisk totalbild över vad människor tänker inom allt från arbetsliv, privatliv, utbildning till egen utveckling.

Vad behöver du veta för att fatta rätt beslut? Kontakta oss så frågar vi vad dina kunder, medarbetare, väljare (eller vilken etikett du sätter på din målgrupp) täker om aktuella frågor som är viktiga för din verksamhet.

Läs mer om vad novus kan erbjuda:

novus.se/tjanster

novus.se

NOVUS

VARUMÄRKE OCH KOMMUNIKATION
KUND- OCH MEDARBETARRELATIONER

AFFÄRS- OCH VERKSAMHETSUTVECKLING
SAMHÄLLE OCH PR

POLITIK OCH OPINION